

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

КРИМСКИТЕ ХАНОВЕ И СУЛТАНИ ГЕРАИ И БЪЛГАРИЯ (XV — XIX В.)

Петър Чолов

В развитието на България през средновековието, особено през късното средновековие, голяма роля са играли татаро-монголските етноси и държавни образувания. За съжаление, досега историческата наука не е обърнала достатъчно внимание за осветляването на въпроса, както е направено например в Русия и Украйна съответно за руско-татарските и украинско-татарските отношения¹. Освен двете студии на проф. Петър Ников отпреди 60 — 70 години, тази проблематика все още рядко стои пред погледа на нашите историци². Но щом на териториите по Северното Причерноморие, влизали векове наред в границите на българската държава, се обособява за няколко века като държавно образувание — известното Кримско ханство, трябва да признаем, че интересът от наша страна към проблема би бил оправдан и законен.

В настоящото изложение обаче не става дума за българо-татарските отношения изобщо, а за връзките на България с Кримското татарско ханство и нейното място като седалище, най-вече през XVII — XIX в., на ръководителите на същото ханство, пък и на други държавни и военни дейци на ханството от династията на Гераите. Още повече, че те са свързани с историята на поробената тогава България и са играли първостепенна роля в ханството и в отношенията му с Русия и Турция.

Родословното дърво на Гераите като династия на татарски владетели на Крим от XV в. до края на XVIII в. тръгва пряко от прочутия монголо-татарски завоевател Чингис хан, роден през 1155 г.³, поради което в световната литература винаги са ги наричали „чингизиди“. Родовата верига на Гераите върви от първородния син на Чингис хан Джочи и внука му от него Ток-Темир до Туй-ходжа-оглан, една от пра-правнучките на Чингис след 4—5 поколения и дъщеря на също знаменития ръководител на татарската Златна орда Токтамиш хан, известен като съюзник на Тамерлан, и на съпругата му, чингизидка по произход.

Като владетелска династия на Кримското ханство Гераите се появяват на историческата сцена през 1427 г., т. е. около 70 години след 1359 г., когато един от потомците на Чингис хан застанал начело на

установилите се в Кримския полуостров татари. За основател на династията на Гераите се счита Хаджи Герай, принц, „царевич“ от рода на чингизидите. А династичното име Герай, произнасяно на руски Гирей, а на татаро-монголски „Кирей“, означавало човек „достоеен“, „заслужил“, „притежаващ правата“. Това династично име било дадено още на първия кримски хан от Герайската династия, Хаджи Герай, от един негов учен и уважаван наставник — „аталък“⁴. Що се отнася пък до титлата „султан“, с която са известни много от кримските Гераи, тя идвала от Средна Азия (употребявана напр. от узбеките) и имала значението „неуправляващ принц от владетелската династия“⁵, за разлика от турците, за които султанът бил държавният ръководител. Гераите имали и свой отличителен родов печат — „тамга“ (знак), употребяван още от прадедите на Чингис хан като белег за собственост на добитъка, а от кримските ханове като владетелски печат.

От обявяването на Кримското ханство за независимо от Златната орда в 1427 г., извършено от Хаджи Герай (през 1475 г. то попада под сюзеренитета на Османската империя), до края на съществуването му като държавна формация в 1792 г., т. е. за един период от 365 години, същото било управлявано от 48 ханове. И те всички били от династията на Гераите.

Постоянната и силна връзка на кримските Гераи с България фактически започва от 1475 г., когато Кримското ханство влязло в орбитата на Турция и се оказало под нейно ръководство и в своя вътрешен живот, и в своята външна политика. Това довело до насочване на татарите към непрекъснати набези и походи по териториите на съседните на ханството страни. Турското правителство по всяко време можело да свали и да засели (по-точно да интернира) в поробена България който и да е татарски хан. Но това заселване, макар и принудително, не било безперспективно. То все пак откривало възможности за ново връщане на ханове на власт. Тук, в България, били заселени, тук се раждали, оттук тръгвали да управляват с вероятността отново тук да бъдат върнати голямо число Гераи, стояли начело на Кримското ханство като владетели. Немалък бил и броят на членовете на династията в България, поставяни от Турция на други ръководни длъжности в Крим — напр. за „калга“ и „нур-ед-дин“, т. е. за първи и втори помощници на хана, за ръководители на войската и администрацията. По принцип ханската власт била наследствена, но това правило не се спазвало винаги — всичко зависело от турското правителство. Но твърдо се спазвала традицията — ханове на Крим да бъдат непременно от династията на Гераите. От нея били определяни и началниците на повечето от татарските отряди и заемащите различни отговорни постове в държавното управление.

Следва да се посочи, че през периода XV — XIX в. в България били заселени винаги не само членовете на Герайската династия, но и значителни татарски маси. За годините на заселванията обаче становищата на българските историци не са еднакви. Напр. Ив. Батаклиев сочи масово татарско преселване у нас през 1485 година⁶. Н. Дилевски твърди, че това

преселване е било неколккратно: в края на XVI, през XVII и през втората половина и края на XVIII в.⁷ Туркологът П. Миятев смята, че настаняването на Гераите и на многочислени или малочислени татарски групи в българските земи е започнало след поставянето на Кримското ханство под зависимостта на Турция, т. е. след 1475 г. и особено в края на XVI в.⁸ Ив. Батаклиев счита, че заселването на татарите у нас е ставало с оглед укрепването на властта на турските завоеватели в българските земи. И не по-маловажно — с оглед използването им като военна сила в турските походи за завладяването на нови територии в Европа и на изток или пък с цел татарите да служат като гарнизонни войски за защитата на важни крепости, обекти и пътища на Турската империя в центъра на Балканския полуостров⁹. За историка на Сливен — Симеон Табаков — идването на Гераите и на татарски маси в България е осъществено в края на XVII век, особено по време на царуването на султан Мехмед IV Ловеца, както и след 1736 г.¹⁰ В края на XIX век един от нашите първи историци — Георги Димитров — съобщава, че татари от Крим с обща численост 300 000 души, се преселили в България през 1783 г. и през 1859 г., след Кримската война — още 300 000 човека, като се заселили най-вече в Северна България, Добруджа и по-малка част в Южна България¹¹. Но известни са преселвания на татарски групи у нас и през 1770 г. — към 50 000 души; през 1780 г. — 2000 човека и пр. Според мен, много обосновано е заключението на проф. Страшимир Димитров, че преселванията на Гераите в България започват след смъртта на Менгли Герай през 1512 г. Именно тогава мнозина от тях били изселени от Крим, може да се каже — насила доведени в нашите земи и настанени в Ямбол, Ямболско, Карнобатско, Сливенско, Преславско. За издръжката им турската централна власт предоставила някои от хасовете (поземлените имения), владени от турския султан. С една дума, идването на Гераите може да се определи към началото и средата на XVI век, още повече, че през XVII век предоставените на същите за вечно ползване в Ямболско и другаде поземлени имения вече започнали да се раздробяват и преразпределят между голямото число потомци на Кримската ханска династия¹².

Уместно е да се постави още един въпрос: къде, в кои райони и селища в българските земи са били заселени членовете на властващата в Крим близо 4 века династия на Гераите, както и други групи татари?

Макар и все още да няма цялостни проучвания за това, оказва се, че броят на селищата у нас, в които централната турска власт настанявала Гераите и другите татари, не е малък. Документално е потвърдено или се знае по спомени на местното българско население, че мнозинството от членовете на ханската династия, както и други татарски предводители и хората им са били заселвани в следните селища в България: с. Еленово (Мурадлий, Караджа Мурадлий) — Сливенско; с. Тенево (Пъндаклии, Фандаклии, Тервел) — Ямболско; с. Маленово (Паша кьой, Пашино) — Ямболско; гр. Ямбол; с. Палаузово (Авлалии) — Ямболско; с. Свобода (Ибрахимлии, Кунево), с. Кабиле (Таушанлии, Тафтан), с. Крумово (Йени кьой), с. Ботево (Чомлекьой), с. Люлин (Ени махле), с. Дряново

(Казълджиклии), с. Бистрец (Бунар баши, Буюк бунар), с. Болярово (Паша кьой, Паша карнеси), с. Чарган (Чаирагач), с. Стралджа — всички в Ямболския район¹³; с. Дядово (Деде кьой) — Сливенско; гр. Сливен, с. Коньово (Атливелу, Алоолу) — Сливенско¹⁴; с. Деветак (Еседлий, Исетлий) — Карнобатско, гр. Карнобат; с. Екзарх Ангимово (Агаджилар, Ачлари), Хаджините (Хаджиларе), с. Ведрово (Казалък, Кази кьой, Зайчари), с. Крумово градище (Кулазлии), с. Мъдрино (Кадъ кьой, Кяди кьой), с. Искра (Беше кьой, Турско бей кьой), с. Сърнево (Караджиларе), с. Малина (Харман кър), с. Раклица (Шехларе) — всички в Карнобатския район¹⁵; с. Цар Аспарух (Чавли кьой, Джаули, Стамово), с. Михайлово (Чибуклия, Гьопала) — и двете в Старозагорско, гр. Стара Загора; с. Върбица, с. Миланово (Вели бей, Велибегово, Владимирци), с. Крайгорци (Рахманлар, Абдул Рахманлар), с. Чернооково (Карагюзляр) — всички в Преславския район¹⁶; с. Ябланово (Алванлар) и с. Тича — в Котленския район; с. Кълмен (Гълмен кьой, Кьолемен) и с. Станиянци (Дураджак) — в Шуменски район, гр. Шумен; с. Кортен — Новозагорско, с. Моравка (Каратлар, Кара дърла) — Омуртагско; с. Клокотинца (Семизче, Семихче) — Хасковско, с. Суворово — Варненско, гр. Бабадаг — в Добруджа, сега в Румъния, гр. Лозенград — Източна Тракия, сега в Турция, гр. Пловдив.

Към тези селища, за които е доказано настаняването на Гераите, би следвало да се прибавят и други, за които липсва документация, но стари названия на местности и пр. подсказват герайското присъствие и в тях. Напр.: с. Гълъбец (Татар кьой), с. Доброван (Калгамач) — и двете села в Карнобатския район; с. Филипово (Татар кьой), с. Ханово (Карга кьой) — и двете села в Ямболско; с. Татарево (Татар кьой лъджа) — Хасковско; с. Татарево — Борисовградско. Към селищата, които е възможно да не са били свързани пряко с татарите, доведени от Гераите в България, а тук да са се заселили други татарски общности, трябва да правим още: Гълъбец (Татар кьой) — Поморийско; с. Константиново (Татар кьой) — Тополовградско; с. Веселин (Татар махле) — Варненско; с. Слана бара (Татарджик) — Видинско; с. Дондуково (Татар махла) — Ломско; с. Казачево (Татарето) — Ловешко; с. Татари, Свищовско; с. Московец (Татарето) — Карловско; с. Сокол (Татар атмаджа) — Тутраканско; с. Конуш (Татар кьой олу-дере) — Хасковско; с. Татар Армутлий — Добричко, изселено, и др.¹⁷

Разбира се, сега е трудно да бъдат уточнени напълно и докрай местожителствата на членовете на ханската династия на Гераите. Но все пак, установено е, че те са били заселвани и в други населени с български райони — в Източна Тракия и в Западна Тракия (напр. в Сереско).

Прави впечатление, че по волята на турското правителство кримските татарски ханове били настанявани най-вече в Тракия и в Преславския район на Северна България. Изглежда едно от съображенията на турската власт през ония времена е било Гераите винаги да са пред очите на властта и по-близо до централното ръководство на империята. И, от друга страна, в стратегически план — по-лесно да държат връзка с татарите в Крим и при нужда някои от тях бързо да бъдат отправяни там, за да поемат властта като ханове — турски протезета.

Независимо от съображенията си спрямо Гераите, дори и да ги третираше като заложници, все пак турското правителство гледало на тях като на опора и проводници на османската завоевателна политика към Западна и Северна Европа и на Изток. Намирайки се в България, Гераите били използвани от турската власт против българското население, за смазването на народните въстания и вълнения. При това Гераите влизали в най-различни взаимоотношения с българите, вземали за свои жени и българки и така в кръвта им се вливала българска кръв.

Въпреки невъзможността да се състави точна хронология на идването на Гераите в България и да се узнае за всичко сторено от тях в нашата страна, запомнени са редица Гераи като жители на български села и градове и като владетели на Кримското ханство. Да видим например кои са били Гераите в Ямбол и в Ямболския район. Първият от тях, за който ни е известно, че е живял в Ямбол и в с. Тенево, Ямболско, е Бахадър (Бахадур) Герай I, кримски хан от 1637 до 1641 г. След свалянето му от ханския трон той бил върнат отново в посоченото село и умрял в него през същата 1641 г.¹⁸ В Ямбол и Ямболско Гераите живяли на широка нога, разполагали с красиви и широки дворци; притежавали обширни имоти, градини, пасища, стотици и хиляди глави добитък. По-късно на определени членове на Герайската династия, най-вече на бившите ханове на Крим, била отпускана допълнително и специална държавна пенсия (рента). Очертава се картината, че хановете на Крим са били избирани предимно от живущите в Ямбол и Ямболско представители на владетелската династия на кримските Гераи. Между тях били избирани и хора за изпълнението на други политически, военни и управленчески задачи заради верността им към Турция¹⁹. С някой от същите Гераи се срещнал през 1667 г. видният турски дипломат и пътешественик Евлия Челеби. Напр. в с. Маленово той гостувал на Ахмед Герай султан, син на хан Мехмед Герай IV, властвал в Крим от 1641 г. до 1644 г. и от 1654 г. до 1666 г. Явно е, че имението (чифлика) на Гераите в същото село е било дадено на този клон от династията, от който произхождал хан Мехмед Герай, и е било владяно от него и семейството му²⁰. При посещението на Евлия Челеби в Ямбол той се срещал и с живущия там Крим Герай султан, който не успял да стане дотогава хан, но се ползвал с голям авторитет и имал близки връзки със султанския двор в Истанбул. Евлия Челеби ходил и в с. Тенево, в което по това време (1667 г.) живеели няколко султана Гераи, и гостувал на Бахт Герай султан, син на починалия през 1641 г. хан Бахадур Герай. Последният се похвалил с построената от него в същото село през 1651 — 1654 г. голяма джамия. Между посетените от Евлия Челеби селища в Ямболско били и селата Палаузово, в което гостувал на Ахмед Герай султан, син на хан Мехмед Герай IV. Друг син на същия хан живеел в Ямбол. Дипломатът продължил срещите си в Югоизточна България и с живеещия в с. Свобода „калга“ (първи престолонаследник и военачалник) Мубарак Герай султан, помощник на хан Мехмед Герай IV по време на властването му в Крим. Пак в с. Свобода живеел още един Герай — Бахт Герай султан. В с. Дядово, Сливенско, Евлия Челеби посетил Мехмед Герай

султан, син на споменатия вече хан Бахадър Герай I (1637 — 1641 г.). По време на своето пребиваване в Ямбол и Ямболско пътешественикът достигнал и с. Крумово, в което се срещнал със Селим Герай султан, вероятно същият, който заел след 4 години (в 1671 г.) ханския трон като Селим Герай I²¹.

За този хан, Селим Герай, трябва да се каже нещо повече. Той управлявал Крим с прекъсване три пъти: през 1671 — 1678 г., 1684 — 1699 г. и 1702 — 1704 г., общо 24 години, качван и свалян от трона по нареждане на турското правителство. Неговото име и роля на кървав тиранин и громител на българския народ, смазал заедно с турските войски две големи народни въстания в районите на Чипровци през 1688 г. и в Търново през 1686 г., са останали в черните страници на българската история²².

След Селим Герай I на трона на Кримското ханство се изредили четирима от синовете му: Девлет Герай: 1699 — 1702 г., 1708 — 1713 г., 1716 — 1717 г., след което се прибрал в Ямболско; Гаази Герай: 1704 — 1707 г.; Каплан Герай: 1707 — 1708 г.; Менгли Герай II: 1724 — 1730 г., пак Каплан Герай: 1730 — 1735 г. В битката за ханската власт над Крим се включили, поддържани от турското правителство, и Саадат Герай IV (1717 — 1724 г.), Фехт Герай II (1736 — 1737 г.), наново Менгли Герай II (1737 — 1740 г.). Така над Крим властвали в продължение на 70 години изключително Гераите от Ямбол, Ямболско и Карнобатско²³. И винаги, след успешна или неуспешна дейност като ръководители на ханството, Гераите били довеждани отново по родните си места в България. В Ямбол например починал хан Девлет Герай на 70-годишна възраст и бил погребан в джамията на града. Менгли Герай II от с. Тенево починал през 1746 г., след изгонването му от Крим като хан. Неговият приемник хан Селямет Герай III (1740 — 1743 г.) след свалянето му от ханската власт също бил доведен наново в с. Тенево и там починал. Такава била съдбата и на Шахин Герай, калга (военачалник) на Селим Герай II, който след изгонването му от Крим бил върнат в Ямбол, задължен да живее в чифлика си около града. Не след много време обаче същият успял да избяга в Полша, а от там да се прехвърли в Молдова — в областта Буджак. Тук събрал голяма орда от „румелийски“ (т. е. живеещи в Южна България цигани) и ги повел по грабежи. Но Шахин Герай бил разбит от друг член на династията — хаджи Герай султан, сераскер (командващ) на татарската армия в Буджак. В с. Тенево, Ямболско, живял и Максуд Герай, син на Селямет Герай, определен за хан на Крим през 1767 г. Но само след 2 години властване Максуд Герай отново се намерил в чифлика си в с. Тенево, където го запомнили като човек алчен и скъперник.

Разтревожено от нестихващите вътрешни династични междуособици на Кримската ханско-султанска династия на Гераите и от появата на руските войски пред Кримския полуостров, заплашено от възможната загуба на такъв верен съюзник и доставчик на пушечно месо, като татарския Крим, турското правителство наредило да се съберат в Истанбул всички мъже от Герайския род с местожителство в Ямболско, Карнобатско, Сливенско и в други райони на България. Събранието им се провело през

ноември 1771 г. Направен бил последен опит да се избере подходящ човек, някоя силна фигура от Герайската династия, който да поеме ханската власт и да организира татарите против руската опасност. След много спорове и натиск от турска страна се спрели се на Максуд Герай хан от с. Тенево, Ямболско, който веднъж вече бил (през периода 1867 — 1868 г.) владетел на Крим. За негов помощник („калга“) бил утвърден Бахти Герай султан, син на бившия хан Каплан Герай, пак от Ямболско. Другият син на последния — Мухамед Герай султан — пък бил изпратен в Кавказ, в районите, населени с черкези, за да ги разбунтува против Русия.

Избраният за нов хан на Крим Максуд Герай уж тръгнал за Крим. Но вместо веднага да отиде там и да поеме управлението, той, заедно със свитата си от 400 — 500 души, прекарал дълго време в Шумен, Русе и Никопол, зает с грабежи както над българското, така и над турското население. Турската власт се принудила да го залови, да го сваля от трона и да го интернира в Пазарджик, а после и в Самоков и едва след известно време му разрешили да се върне в чифлика си в с. Тенево, Ямболско.

Един от последните „български“ Гераи — Бахти Герай от с. Маленово, Ямболско, след разгрома на Кримското татарско ханство от Русия бил обявен за „Кубански“ татарски хан в Северен Кавказ с помощник („калга“) брат му Мухамед Герай султан. Но през 1792 г. Бахти Герай бил изгонен от поста си и след дълги скитания все пак успял да се върне в имението си в България, където починал през 1801 г. Между впрочем, той бил последният от династията на Гераите, който носил титлата хан.

През няколкото века на пребиваването си в България Гераите със самочувствието си на „царе“ и „принцове“ се държали с местното българско и турско население отвисоко, като истински тирани. Подкрепяни от правителството на Турция, те запазили до Освобождението ни своето привилегировано положение и поддръжка от турския султански дворец.

Освен Гераите в Тракия, и тези, които били настанени в с. Върбица и в други селища в Преславско и Шуменско, също правели всичко, за да държат в покорност и пълно робство чрез небивала жестокост българите в тоя район. Според проучванията на етнографа Васил Маринов, във Върбица се заселил през 1677 г. Месюд Герай султан, който вероятно е бил калга на хан Селим Герай I²⁴. Между върбишките султани Гераи се знаят имената на още един Месюд Герай (намирал се във Върбица през 1768 г.), на Арслан Герай, на трети, Месюд Герай, по данни за 1741 г., на четвърти, Месюд Герай, споменаван през 1844 г., както и на султаните: Лютви Герай, Мехмед Джингис Герай султан, Бехазир Герай султан, Саим Герай, Бехадир Герай и др. Има сведения, че един от върбишките султани Гераи (спори се дали той е бил Мехмед Джингис [Чингис] Герай или Саим Герай) е поддържал в началото на XIX в. видинския отцепник от Турската империя Осман Пазвантоглу. С последния били водени преговори с предложение, при успех на Пазвантоглу върбишкият Герай да бъде обявен за турски султан, а Пазвантоглу — за велик везир²⁵. Този Джингис Герай като офицер в турската армия воювал успешно с австрийските войски. През 1808 г. неговият брат Мехмед Герай бил съюзник на друг бунтовник

срещу централната турска власт — на небезизвестния Мустафа Байрактар Тръстениклията, като се използвала същата формула и обещание: ако Мехмед Герай стане турски султан, то Тръстениклията да управлява като велик везир. Друг от братята върбишки Гераи — Фазлъ Герай — живял и властвал в с. Кьолмен, Шуменско. Наричали го „Черния султан“. Преди Освобождението той така беснеел, че „направил да пропищи мало и голямо от българите“. Върбишките султани Гераи имали право да събират данъка „десятък“ от 9 села в Шуменско, както и данъка „бедел“ в селата от Провадийско, Нови пазар, с. Суворово — Варненско и др.²⁶ Голям бил броят на представителите на Герайската династия, които безназакано до самото ни освобождение продължавали изстъпленията си върху българите. Такъв бил и султанът, живял в с. Ботево (Чомлек къой) — Ямболско, който по време на Априлското въстание от 1876 г. организираше масовото клане и разрушаване на с. Бояджик, Ямболско, макар че българите от същото село практически не участвали във въстанието²⁷.

След падането на Кримското ханство в руски ръце (1783 г., ликвидирани в 1792 г.) ролята на Гераите в политическия живот на Турция и в отношенията ѝ с Русия изгубили предишното си значение. След края на XVIII век се забелязва сродяването им с турската аристокрация и управленски елит и претопяването им от турците в районите, в които живеели и имали имоти²⁸.

* * *

Далече сме от схващането, че Кримската татарска ханско-султанска династия на Гераите е оказала изключително влияние върху България, още повече през времената, когато същата е била поробена страна. Но не може да се отрече, че самото обстоятелство на продължителното, четиривековно пребиваване в нашите земи на един от клоновете на преките потомци на великия завоевател Чингис хан дало своето отражение в народната памет и в българската история. Владенията на Гераите, на Кримското ханство заемали обширна територия — в Молдова, Северното Причерноморие и в Предкавказието. В течение на няколко века това ханство било факторът, който противодействал за развитието и мирния труд на населението на такива държави през късното средновековие, като Русия, Полша, Литва, Молдова, Влашко, а в известна степен и на Австрия, Персия, както и на различните татаро-монголски държавни образувания на Изток.

В борбите на Кримското ханство с посочените и други страни, България заемала важно място. Защото в нея постоянно живеели, тук се раждали, образовали и развивали десетките султани и ханове Гераи. Техните имения и дворци (сарай) в България, осигурени им от турската власт, и още повече — безплатният и робски труд на „раята“, на поробените българи, позволявали на Гераите да живеят в доволство и разкош. Така България се превърнала в един вид „инкубатор“ за отглеждането на бъдещи владетели на Крим и на военни ръководители на татарските маси,

насочвани към Русия, Украйна, Полша, Молдова, та дори и срещу Венеция. А в България Гераите се оказали владетели над хиляди българи, населяващи повече от 70 села и градове, нещо като „държава в държавата“. Техният тиранизъм, политика на унижение и унищожение на българите станали съществена причина сънародниците ни да се борят не само срещу тях, но и срещу цялата турска власт и насилие, срещу робските порядки.

С една дума, не може да не се направи извод, че България, макар и да била поробена страна от XV до XIX в., заема голямо място в историята на Чингиско-Герайската династия, в развитието, но и в упадък и разгрома на Кримското татарско ханство.

Бележки

¹ Смирнов, В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века. СПб., 1887; Същият. Крымское ханство под верховенством Оттоманской империи в XVIII столетии. Одесса, 1889; Санин, Е. А. Отношения России и Украины с Крымском ханством в середине XVII века. М., 1989; Алокборли, М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии в второй половине XVI — первой половине XVII века. Саратов, 1962.

² Ников, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ-ИФФ, Т. 15 — 16, 1921, 1 — 95; Същият. Българи и татари в средните векове. — В: БИБ, 1929, № 3, 97 — 141. Вж. и прегледа на Павлов, Пл. България, Златната Орда и куманите (1242 — около 1274). — Векове, 1989, кн. 2, 24 — 31.

³ За Чингис хан съществува многобройна литература. Вж. напр.: Владимирцев, В. Я. Чингис хан. М., 1922; Кычанов, Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. М., 1973.

⁴ Бартольд, В. В. Сочинения, Т. 5. М., 1968, с. 522.

⁵ Босфорт, Кл. Мусульманские династии. М., 1971, 190 — 193.

⁶ Батаклиев, Ив. Пазарджик и Пазарджишко. С., 1969, с. 100.

⁷ Дилевски, Н. Софроний Врачански. Житие и страдания грешнаго Софрония. С., 1989, с. 87.

⁸ Миятев, П. Потомки крымских Гиреев и их господство в некоторых частях Болгарии в XVII — XIX в. — В: Ученые записки ин-та славяноведения, Т. XVI. М., 1958, 288 — 303.

⁹ Батаклиев, Ив. Цит. съч., пос. място.

¹⁰ Табаков, С. Опыт за история на гр. Сливен, 2 изд., Т. I, 1986, с. 345, 354.

¹¹ Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение, Ч. I. Пловдив, 1895, с. 124.

¹² Димитров, Стр. Гераите в Ямбол през XV век. — В: История на гр. Ямбол. С., 1976, с. 80, 91 — 93.

¹³ Евлия Челеби. Пътепис. С., 1972, с. 35, 78, 82, 89, 90; Андреев, А. Татарски султани в Ямбол. — В-к Тракиец (Ямбол), 18, № 41, 8 дек. 1940 г.

¹⁴ Евлия Челеби. Цит. съч., pass.

¹⁵ Нейчев, Тодор Ал. Карнобат в миналото и Алекси Нейчев. С., 1937, с. 69, 97.

¹⁶ Груев, П. Зл. Върбишките султани. — В-к Марица (Пловдив), 6, № 477, 1 апр. 1883 г.

¹⁷ Миятев, П. Цит. съч., 293 — 296.

¹⁸ Пенков, П. Бояджишкото клане. — В-к Тракиец (Ямбол), 18, № 729, 5 май 1940 г.; Димитров, Стр. Цит. съч., с. 82; Евлия Челеби. Цит. съч., с. 78.

¹⁹ В-к Коларовградска борба (Шумен), 7, № 60, 28 юли 1960 г.

²⁰ Маринов, В. Герлово. Областно географско изучаване. С., 1936, с. 32; Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 227, 229.

²¹ Евлия Челеби. Цит. съч., с. 82.

²² Смирнов, В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской империи в XVIII столетие, 1889, с. 200; Чолов, П. Чипровското въстание, 1688 г. С., 1988, с. 110, 116.

²³ Смирнов, В. Д. Цит. съч., 6 — 8.

²⁴ Маринов, В. Герлово. С., 1936, с. 296.

²⁵ Миятев, П. Цит. съч.

²⁶ Върбишките султани Гераи. — В-к Коларовградска борба (Шумен), № 60, 28 юли 1956; Груев, П. Цит. съч.

²⁷ Пенков, П. Цит. съч.

²⁸ Андреев, А. Из стария Ямбол. Исторически скици. С., 1937, 22 — 24.